

Opponensi vélemény Viga Gyula „A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században)” c. akadémiai doktori értekezéséről

Viga Gyula a történeti etnográfia témaköréből írt doktori értekezéséről a geográfia, pontosabban a társadalom- és a történeti földrajz művelőjeként fogalmazom meg opponensi véleményemet.

A történeti néprajz és a történeti geográfia mellett a történeti ökológia, a táj- és a környezettörténet kutatói egyaránt a *természeti környezet* és a *társadalom kölcsönhatás-rendszerét*, az *emberi tevékenységi formák* (létfenntartási rendszerek) idő- és térdimenzióit vizsgálják különböző források és módszerek alkalmazásával. A Kárpát-medence emberföldrajzával foglalkozó geográfusok mintegy nyolc évtizede alkotó módon felhasználják a honi etnográfusok kutatási eredményeit. A néprajztudomány szemléletmódja ma is beépül a geográfusok oktató és tudományos munkásságába, mint ahogy a földrajzi szemlélet is megjelenik a magyar néprajzban.

A honi néprajztudomány eredményeit – köztük Viga Gyula tanulmányait és monográfiáit – évtizedek óta figyelemmel kísérem és felhasználom a földrajztanárképzésben és a tudományos munkámban.

Viga Gyula a miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzkutatójaként kezdetben a Bükk-vidék, majd a Zempléni-hegység és a Bodroghöz néprajzával foglalkozott. Az egyes mintaterületek történeti néprajzát (ezen belül a gazdasági javak cseréjét) nem elszigetelten, a jelenségeket és folyamatokat a tágabb környezet összefüggés-rendszerébe helyezve vizsgálta és dolgozta fel. Később a kutatási területét kiterjesztette a Felföldre és a Nagyalföld jelentős részére (és összehasonlító vizsgálatokat folytatott a Kárpát-medence különböző kulturális régióiban is).

Doktori értekezésében a Felföld népeinek gazdasági kapcsolatait tárja fel az 1770/72. évi paraszti vallomások (investigatio) felvételétől 1920-ig, a történelmi Magyarország feldarabolásáig. A természeti és megtermelt javak áramlását tehát a két időpont közötti másfél évszázadra vonatkozóan vizsgálja, de mind az idő-, mind a térbeli határokat átlépi, ha egy-egy jelenség magyarázata (vagy alaposabb bizonyítása) ezt megkívánja. Elemző és szintézisalkotó munkájában levéltári, könyvészeti, kartográfiai és statisztikai forrásokat használ fel, amely kiegészül a több évtizedes terepmunkák gazdag tapasztalataival. Viga Gyula a hazai tudományos műhelyek eredményein kívül, különösképpen a tudományelméleti és módszertani témákban, a nemzetközi szakirodalomra is támaszkodik. Értekezésében, amelynek szerkezetét egymáshoz logikusan kapcsolódó tematikai egységek (fejezetek) alkotják, érvényesíti a történeti néprajz alapvető metodikai követelményeit, a *genetikus elvet*, a *kauzalitást* (az ok-okozati összefüggések és kölcsönhatások feltárását) és a *szintézis-alkotást*. Értekezésének tudományos eredményei közül a Kárpát-medence történeti földrajzát is gazdagító néhány megállapítását emelem ki, természetesen elfogadva azokat az eredményeket is, amelyekre nem térek ki.

Viga Gyula szerint a Felföld a Kárpát-medence térszerkezetében önálló geoökológiai rendszer és egyben olyan interakciós tér, ahol a termelő ember kialakította *életterét*, a természeti erőforrásoknak leginkább megfelelő tevékenységi rendszerét. A megtelepedés és kultúrtáj-teremtés folyamatát, a természeti erőforrás-kínálat és az emberi alkalmazkodás kérdéskörét több fejezetben is tárgyalja. A táj- és természeti erőforrás-használat a Felföld teraszos folyó- és patak völgyeiben, továbbá az intramontán kismedencéiben alakult ki. A tagolt földrajzi környezetben formálódó kultúrtájak (művelt földek és települések) a népesség növekedésével az alkalmas geomorfológiai szinteken terjeszkedtek, majd a településközi térben összekapcsolódtak. A hosszú fejlődés-folyamatot vázlatosan (lényeges elemeket kiemelve) ismerteti, a hangsúlyt – az értekezés tárgyának megfelelően – a 18-19. századi jelenségekre és

folyamatokra helyezi. Az emberi tevékenységi formák fejlődését és differenciálódását a Kárpát-medence általános fejlődés-folyamatába ágyazva foglalja össze. A Felföld humanizációját, benépesítését és gazdasági birtokbavételét – a történeti forrásokkal is összhangban – az Árpád-kor végére teszi, és nagyjából innen számítja a régió (ezen belül az alrégiók és egyes települések) termelési *szakosodását*, a *táji munkamegosztás* kialakulását és ennek természetes következményét, a *gazdasági javak cseréjét*.

Viga Gyula több helyen megfogalmazza azt a véleményét, hogy a Felföld földművelésre és állattenyésztésre alkalmas térszíneit – hasonlóan a kárpáti hegységkeret többi részéhez – fokozatos kultúrtáj-fejlesztéssel több évszázad alatt foglalták el, és alakították ki azt a termelési kultúrát, amely a relief-, talaj- és klíma-adottságoknak (összefoglalóan: az agroökológiai feltételeknek) megfelelt. A Kárpát-medencében – ezen belül a Felföldön – *a táji munkamegosztás a 19. század végéig az agroökológiai adottságok területi különbségeit tükrözte*.

A Felföld kulturális régiói a közös alap-jellemvonások mellett differenciálódtak és egymást kiegészítő (komplementer) tevékenységet folytattak. A magyar-szlovák településtér belső (autochton) fejlődését a kívülről érkező kulturális hatások (impulzusok) dinamizálták.

Viga Gyula megjeleníti a régió őstermelésének a földrajzi szélességgel és a tengerszint feletti magasság növekedésével változó különbségeit: a Dél-Felföld önellátó, egyes termékekből értékesíthető felesleget is termelő, majd az átmeneti változatokat is jellemezve, a Magas Felföld élelemhiányos gazdasági struktúráit. A gazdasági létformák térszerveződésében az Árpád-kortól kezdve egyre jelentősebbé vált a montánipar, a bányászat és a különböző természeti erőforrásokat hasznosító ipari tevékenység. A bányászati és ipari telephelyek a középkorban pontszerűen, egymástól nagyobb távolságban helyezkedtek el. A földműves kultúra (és a települések) a völgyeket és a heglábfelszíneket foglalta el, a pásztorkodás és erdőművelés a hegységek magasabb régióit is bekapcsolta

a jobbágy-paraszti gazdálkodás térbeli rendszerébe. Az erdőhasználat Viga Gyula szerint a Felföld déli (polikultúrás) övezetében is része volt a jobbágy-paraszság ciklikus gazdálkodásának (pl. az erdei legeltetés, makkoltatás, méhészkedés stb.).

Viga Gyula disszertációjában a Felföld fejlődés-folyamatának olyan szakaszát (a 18-19. századot) vizsgálja, amelyben a táj- és erdőhasználat térbeli szerkezete már kialakult, és a rendkívül tagolt természeti környezetben a *kulturális mikro- és mezőrégiói egységes nagyrégióvá integrálódtak*. A 18-19. században az ásványi nyersanyagokat és az erdőségek faállományát feldolgozó, a régió vízenergia-potenciálját hasznosító ipari telephelyek (a vasolvasztó massák, hámorok, üveghuták és egyéb officinák) a nemesfém- és vasércbányászat körzetében már koncentráltabban, egyes ágazatok (pl. a fűrészmalomok és fafeldolgozó manufaktúrák) továbbra is szórtan települtek. A falusi és mezővárosi kézműves ipar a Felföld hegyi pásztor és erdőművelő népességének nemcsak kiegészítő-jellegű, általánosan elterjedt (egyes kistérségekben a vándorkereskedelemmel is összekapcsolódó) tevékenysége volt. A Garam-vidék és a Gömör-Szepesi-érchegység bánya- és iparvárosai mint élelmiszer-felvevő települések befolyásolták környezetük östermelő tevékenységét és a gazdasági javak áramlását.

A bányászat, a kohászat és egyéb manufaktúrák térségében a 18-19. században már jelentős az antropogén ökológiai változás, különösen a hamuzsír-égetés és egyéb faipari termelés okozta erdőpusztulás. A nagyobb folyók, mint pl. a Vág, Garam, Sajó és a Hernád állandóan vagy időszakosan elöntött völgyszakaszainak ármentesítése és meder-szabályozása később kezdődött és napjainkban is befejezetlennek mondható. A Hernád Kassától délre terjedő szakaszán a 19. század közepéig fejlett ártéri gazdálkodást folytattak. Említést érdemel az is, hogy az agrárgazdaság térbeli növelésére (pl. a szántóföld magassági határának módosítására) tett sikertelen kísérleteket, a lokális közösség az eredeti állapot helyreállításával korrigálta. A hagyományos népi

kultúra gazdasági rendszere Viga Gyula megfogalmazásában is alapvetően természetkímélő környezetgazdálkodásként értékelhető. Az antropogén tájformálásról írt gondolataihoz kapcsolom a tájtörténet-kutatók azon véleményét, miszerint a *középkori erdőirtás* a Felföldön is a szükségszerű tevékenység volt, a *gazdasági tér kialakítása* és a *népesség eltartó-képesség növelése érdekében történt*, ennek megfelelően másképpen kell értékelnünk, mint az újkori, környezet-pusztító erdőhasználatot. A 18. századtól (a bányavárosi körzetekben már a 16. századtól is) megindult az áttérés a tradicionális erdőhasználatról a korszerű, erdőfelújítással-telepítéssel foglalkozó erdőgazdálkodásra. Az áttérés évszázadaiban a felföldi erdőuradalmak többségében – kihasználva a hamuzsír és egyéb faipari termékek piaci konjunktúráját – továbbra is rablógazdálkodás-jellegű erdőgazdálkodást folytattak. (A vizsgált időszakban a Kárpát-medencében 37-39000 km² -nyi erdőt vágta ki).

A javak cseréjének helyszíneit és formáit Viga Gyula a történelmi vármegyék szerint dolgozta fel, de bevezetőjében a belső és külső gazdasági kapcsolatok általános jellemvonásait is összegzi. A fejlődéstörténeti szempontok ebben a fejezetben is érvényesülnek: a példák az önellátó jobbágy-parasztok 13. század elejétől folytatott piaci tevékenységét és piachelyek-kereskedővárosok időbeli stabilitását bizonyítják. A kulturális kisrégiók belső és egymás közötti kapcsolatrendszerében a makrogazdasági folyamatokkal összefüggésben és a Felföld geopolitikai helyzetének változásaival a súlypontok időlegesen áthelyeződtek. A kistérségi változások a Felföld interregionális kapcsolatrendszerét nem változtatták meg.

A Felföld vásárhely-hálózatának energikusabb központjai – mint azt Viga Gyula megállapítja – a folyóvölgyekben és a kismedencékben alakultak ki. A vásárhely-városok jelentőségét a vonzáskörzetük kiterjedése, gazdasági szerkezete, népessége és termelési kultúrája határozta meg. A felföldi piachelyek- és vásárközpontok energiáját növelte az átmenő forgalom is,

különösen akkor, ha ahhoz valamilyen módon (pl. szolgáltatásokkal) csatlakoztak. Viga Gyula a történeti források alapján hatalmas mennyiségi ismeretanyaggal jeleníti meg a Felföld kulturális régióinak 18-19. századi termelési struktúráját, az értékesítésre kerülő termékeket, az áramló javak tájankénti összetételét, az áramlások irányát stb.

Viga Gyula értekezésében – különböző összefüggésben – többször is utal a Felföld periférikus helyzetére. A földrajzi periféria, mint ezt a helyzetelemzésében megállapítja, nem jelent gazdasági perifériát, hiszen a *Felföld a középkor végén a történelmi Magyarország legfejlettebb régiója*, tehát a gazdasági centrumtér részé volt. A földrajzi periféria ún. „közvetítő terület” is lehet a belső medencerendszer és a külső országok között. A tranzit-forgalom és közvetítő kereskedelem jelentős gazdaság- és településfejlesztő hatást gyakorolt a felföldi régióra (vagy annak számottevő részére). A Morva-medencével, Sziléziával és Galíciával kialakult gazdasági kapcsolataink dinamizálták a Magas Felföld hágóalja- és szoroskapu-városait és határszéli empóriumait.

A belső és interregionális áruszállítás formáival és a közvetítő tevékenységre szakosodó társadalmi csoportokkal foglalkozó fejezet is sok információval gazdagítja Felföld-ismeretünket. A lokális és távolsági kereskedelem struktúra-formáló szerepét elemezve Viga Gyula meghatározza a *társadalmi aktivitás* centrumait és területsávjait. Felfogása szerint a déli tájhatáron, az eltérő természeti és termelés-jellegű területek (és regionális kultúrák) érintkezési vonalán, *a vásárövezetben bonyolódik le a Felföld és az alföldi régió termékcseréje*. Hivatkozik Paládi-Kovács akadémikus definíciójára, miszerint a vásárövezet „*a nagytáji termékcseré akkumulatív térsége*”. A nagyrégiók, a Felföld és a medencerendszer síksági tájai között a javak áramlását alapvetően a hegységi régió élelmiszer-(gabona-) hiánya és fafölöslege, az Alföld és a Kisalföld élelmiszer-fölöslege és fahiánya indukálta. A természeti és termelt javak cseréje mellett a 16. századtól megindult a szezonális munkaerő-vándorlás, kezdetben a Felföld régióin belül, a peremtájak

szőlő- és borgazdasági mikrokörzeteibe, majd a hódoltság után az észak-alföldi gabonatermelő körzetekbe is. Az interetnikus kapcsolatok földrajzi tere tehát kiszélesedett, a *kultúrák átadása és átvétele a magyar és a szlovák etnikumot egyaránt gazdagította.*

Befejezésképpen megállapítható, hogy Viga Gyula doktori értekezése igen jelentős tudományos teljesítmény, mindenben megfelel az akadémiai követelményeknek, s amely nem csak a honi néprajztudományt, a geográfiát és a történettudományt is gazdagítja. A Felföld népeinek 18-19. századi gazdasági tevékenységét feltáró munkája olyan tudományos szintézis, amely általános érvényű megállapításaival alapot jelent a Kárpát-medence térszerkezet-formálódását és a kulturális régiók (országrészek) belső és egymás közötti gazdasági kapcsolatát elemző további kutatásokhoz is.

Az elmondottak alapján javaslom Viga Gyula értekezésének nyilvános vitára bocsátását és elfogadását.

Isaszeg, 2011. február 23.

Frisnyák Sándor
az MTA (földrajztudomány) doktora